

☆ محمد اشفاق صدیقی
☆ ☆ ڈاکٹر عائشہ رحمن

شہباز دانش داتہذیبی شعور

Abstract:

Shahbaz Danish is a famous sufi poet of this era. Who has adopted a various colours of social civilization consciousness in his poetry. Civilization depends on developed system of culture, behaviour, character and way of life of humanity who follows the rules of society ethically and lives there fairly while the fair justice system is a fundamental part of a civilized society. In this article his social civilization consciousness theory is briefly discussed from his poetry which impacts a shadow of poetic elements to adopt good deeds, love, sympathy, justice, speak truth and patience to build an ideal society. His thoughts gives us awareness to avoid from unfear means, cruel behaviour, exploitation, and negative activities in the society. His poetry enthusiasm in the hearts to eradicate evil from roots and flourish love and peace in the society which seems to urge a human being to use energies on right path for creation of an ideal society globally.

Keyword: Civilization concepts, Shahbaz Danish,s poetic consciousness on social reforms , ideal society .

پلاک ڈکشنری دے مطابق تہذیب دے لغوی معنی سوارن، پاک کرن، خوش اخلاقی، چنگے طور طریقے تے اصلاح کرن دے نیں۔⁽¹⁾ جدکہ عربی وچ مدنیت تے حضارت تہذیب دے معنیاں لئی استعمال ہوندے نیں انگریزی وچ civic, civil تے civilization ورگے اکھر تہذیب لئی ورتے جاندے نیں۔ اصلاحی مفہوم وچ تہذیب توں مراد انسان دا اپنی اخلاقی تے ذہنی

صلاحیتوں سوار کے منظم طریقے نال استعمال کرنا اے تاں جے معاشرے دیاں تہذیبی قدراں علوم، فنون، نظریات، عقائد تے افکار نوں سلکھنے ڈھنگ وچ انسان اپنیاں نسلاں نوں ترقی کرن لئی اگے منتقل کر سکے۔ ڈاکٹر سجاد باقر تہذیب دی تعریف اُچ کر دے نیں:

”تہذیب نام ہے زندگی کے اعلیٰ تجربوں کو گرفت میں لے کر انہیں ساکن کرنے کا اور ترقی نام ہے زیادہ سے زیادہ تجربے کرنے کا اور اس لئے ہر زندہ تجربے کی بنیاد تہذیب پر ہوتی ہے اور ہر زندہ تہذیب کی بنیاد تجربوں پر ہوتی ہے۔“ (2)

انسان معاشرتی قدراں اُتے نفسیاتی، فکری، اخلاقی تے نظریاتی حوالے نال داخلی تے خارجی اثرات مرتب کردا اے۔ تہذیبی پکھوں انسان نوں چاہی دا اے کہ اوہ ظاہری طور تے معاشرے وچ مادی لوڑاں نوں پورا کرن لئی جیہڑے طریقے اختیار کرے اوہ غیر اخلاقی نہ ہوں۔ جیہڑے اثرات براہ راست معاشرے اُتے مرتب ہوندے نیں۔ جدوں کہ باطنی شعور دے حوالے نال اوہ اپنے اعمال، اخلاق تے کردار نوں سوارن لئی یقین، صبر، قناعت، شکر تے توکل کردیاں درجہ کمال تک پہنچے۔ انسان دا ورت و بہار، میل جول، بول چال، ادبی رویہ اوہدے کردار دی گواہی دیندا اے کہ اوہ عملی طور تے مذہبی تے سماجی قدراں دی پالنا کرن لئی کتناں کوسلیقہ مند، باشعور تے تہذیب یافتہ اے۔ تہذیبی شعور دا دائرہ کار انسان دی حیاتی دے وسیع کینوس دا احاطہ کردا اے۔ اوہ انسان نوں معاشرے وچ اعتدال پسندی، مساوات، عدل، اخوت، پیار تے انسانیت دا احترام کرن ول دھیان کراؤندا اے۔ تاں جے معاشرہ امن دا گہوارہ بن سکے۔ ایہدے برعکس ظلم، جبر، غرور، نفرت، کدوہ، ہنکار، خود غرضی، فضول خرچی تے استحصالی رویے نوں اختیار کرن توں روکدا اے۔ جیہناں دے کارن معاشرے وچ انتشار پیدا ہوندا اے۔

شاعر اپنی علمی بصیرت تے تخیلاتی طاقت دے ذریعے دینی، سیاسی، سماجی، ثقافتی، تے تہذیبی قدراں دی رچنا کردا اے۔ اوہ اپنے جذبے، خیال تے سوچ وچار نوں سماجی مشاہدے دی بنا ء تے الیکٹرا اے۔ شاعری کیوں کہ متھے ہوئے اصولاں تے قاعدیاں دے تحت بحر تے وزن نوں ملحوظ رکھدیاں کیتی جاندی اے۔ جیہڑے وچ گھٹ توں گھٹ اکھراں راہیں وڈیاں فلسفیانہ گلاں کیتیاں جاندیاں نیں۔ جس پاروں اکھراں دی تاثیر نثر دے مقابلے وچ ہور ودھ جاندی اے۔ ایہ اوہ صفت اے جیہڑی شاعر نوں معاشرے دے دو جیاں منکھاں توں ممتاز وی کردی اے۔ شہباز دانش عصر حاضر دے اک گیانی تے پرسدھ کوی نیں جیہناں دی سماجی، اخلاقی، ثقافتی تے تہذیبی قدراں نال بہت گڑھی جڑت اے۔ اوہ معاشرے دے منکھاں نوں مہذب بنان تے شعور نال

وابستہ کرن والے اخلاقی تے نفسیاتی اصول اپنیاں رچناواں وچ مشاہدے تے علمی بصیرت نال اُلکدے نیں۔ جیہناں وچ جذبیاں دی حقیقت نال جڑت ودھیری ملدی اے۔ ایس لئی اوہناں دے شعراں وچ دلاں اُتے اثر کرن والی تاثیر بہت زیادہ پائی جاندی اے۔ شاعر سماج دارکن ہوندا اے تے معاشرے توں اثر قبولدا اے۔ ایس پکھوں ڈاکٹر احسان اللہ طاہر لکھدے نیں کہ:

”کسے دی شاعر دے کلام نوں سمجھن تے پرکھن واسطے اوہدے زمانے دے سیاسی، مذہبی تمدنی، تہذیبی تے ادبی حالات توں جانکاری ات ضروری اے۔ کیوں جے کوئی مُنکھ اپنے معاشرے تے وسیب کولوں نہ تے وکھریاں رہ سکدا اے تے نہ ایس توں اثر لئیو بنارہ سکدا اے۔“ (3)

شاعر نوں معاشرے دی دوجی اکھ وی آکھیا جاند اے اوہ جو کجھ معاشرے وچ ویکھدا اے۔ اوہنوں سماجی تے تہذیبی قدراں دے رنگ ڈھنگ وچ اپنے فکری خیالاں راہیں اکھراں دے بانے پوا دیندا اے تے جیہدے پکھے اوہد فہم، شعور، وجدان تے ادراک وی کم کر رہیا ہوندا۔ شہباز دانش اپنیاں رچناواں وچ علمی بصیرت تے فکر دے ذریعے انسان نوں تہذیب و تمدن دے اصولاں تے قاعدیاں دی عملی طور تے پابندی کرن ول راغب کردے نیں۔ جیہدے اوہناں دی شاعری وچ تھیں تھیں اتے کھنڈے ہوئے نیں۔ اوہ کدھرے انسان نوں دین نال جڑت پکیری کرن دی دعوت دیندے نیں تے کدھرے پیار، محبت، اخوت تے خوش اخلاقی دا درس دیندے نیں۔ کدھرے اوہ دوجیاں نال رواداری دے سلوک دا امتیازی جذبہ دل وچ رکھن تے انسان نوں اپنی خارجی تے باطنی اصلاح دی آگھیا دیندے نیں۔ اوہ معاشرے دے منکھاں دے دکھ درد سانجھے کرن تے ہمدردانہ رویہ اپنان ول وی دھیان کراؤندے نیں۔ کدھرے اوہ معاشرتی روگاں نفرت، تکبر، حرص، کرودھ تے ظلم ورگے استحصالی رویے توں انسان نوں روکدے نظر آؤندے نیں۔ کیوں جے اوہ سمجھدے نیں بحیثیت انسان سارے برابر نیں کماں کاراں دی وجہ توں کوئی نکاؤڈا نہیں ہوندا سگوں چنگے اخلاق تے سوہنے ورت و بہار نال ای چنگے مندے وچ تمیز ہوندی اے۔ کیوں جے تہذیبی شعور اعلیٰ اخلاقی قدراں دا چاہی وان ہوندا اے، جنہوں معاشرے دی لوکائی اپنے افعال تے اعمال دا حصہ بناؤندی اے۔ سچائی اتے قائم اصولاں نوں اپنی روزمرہ حیاتی وچ نافذ کردی اے تے عدل، انصاف تے رواداری دے اصول عملی طور تے معاشرے وچ لاگو کرن دے نال نال اوہ اوہناں اصولاں تے قانوناں دی پابندی وی کر دی اے۔ تاں جے دوجیاں دی دل آزاری نہ ہووے تے معاشرہ ترقی دی راہ اتے چلدا رہوے۔ ایس طرح دی اخلاقی، سماجی تے تہذیبی قدراں دی آگھی شہباز دانش دی شاعری وچ ملدی اے۔ جیہڑی انسان نوں حقیقت توں جانو کران دے

نال نال اوہدی اخلاقی تے نفسیاتی اصلاح وی کر دی اے۔ اسیں تہاڈے نال سامنے اوہناں دی شاعری وچوں تہذیبی شعور دے کچھ سانجھے کردے آں۔

اوہناں دا تہذیبی شعور انسان نوں روایتی تے حقیقی قدراں نال جوڑ دا اے۔ اوہ انسان نوں نفسانی سدھراں نوں پورا کرن لئی کھچ دھرو دی بجائے صبر تے شکر دا پلہ پھڑ کے حیاتی نوں گزارن دا گر دسدے نیں۔ کیوں جے دکھ، تکلیف تے پریشانی نوں سانجھا کرن توں ہر کوئی کئی کتر اؤندا اے۔ اوہ معاشی پکھوں معاشرے وچ انتشار دی تھان اخلاقی سدھار دی گل انج اپنی رچنا راہیں سانجھی کردے نیں:

گزاریں عمر صبر تے شکر کر کے
کوئی سا جھی کسے دے دکھ دا نہیں (4)

تقابلی پکھوں اوہ روایتی قدراں دی پالنا کردے دسدے نیں اوہناں دی ایہ فکر بابا فریدؒ نال گوڑھا میل کھاندی اے۔ بابا فریدؒ نے کئی ورھے پہلاں انسان نوں لو بھ توں بچن تے قناعت کرن دی اخلاقی سوچ اپنے شلوک وچ کمیتی سی تے دو جیاں دے مال اُتے حرص بھریاں اکھاں رکھن توں منع کیتا سی:

رُکھی سکھی کھاء کے ٹھنڈا پانی پیو
پھریدا دیکھ پرائی چو پڑی نا تر سائے جیو (5)

اوہ معاشرے وچ امن دے چاہی وان نیں کیوں جے وہ انسان نوں سدھی ساہنویں حیاتی نال جڑن دا سجھا دیندے نیں۔ اوہ سمجھدے نیں کہ انسان نوں اوہدے عملاں دی کچھ پریت وی ہونی اے۔ ایس لئی اوہ یوم حساب توں پہلے ای انسان نوں معاشرے دا تربیت یافتہ رکن بنن دی سماجی آگھیا انج اپنی شاعری راہیں دیندے نیں:

ناں کر ہیریاں پھریاں اتھے اپنے پیٹ دی خاطر توں
اللہ نے جد پچھیا تینوں کسے وی کم نال آؤنا اے (6)

اوہ دنیا دے نال جڑیاں شیواں دی حقیقت توں انسان نوں جانو کراؤندے نیں کہ ویلے سر چنگے عمل کیتے ہوون تے پچھتاؤنا نہیں پیندا۔ اوہ انسان نوں دنیا وچ چنگے تے خیر دے کم کرن ول راغب ای نہیں کردے سگوں ویلے دے نال چلن دی مت وی دیندے نیں کیوں جے اوہ سمجھدے نیں دنیا آخرت دی کھیتی اے۔ اوہناں دا ایہ شعر ایس گل دی شاہدی بھر دا پیا اے:

چنگے عمل کری جا اتھے جے کر کچھ کماؤنا ایس
ہتھ نہیں آؤنا لنگھیا ویلا دانش توں پچھتاؤنا ایس (7)

معاشرے دیاں فرسودہ رسماں جیہڑیاں آپسی محبت تے بھائی چارے وچ رکاوٹ پیدا کردیاں نیں، اوہ اوہناں رسماں دی پیروی کرن توں منع کردے نیں۔ کیوں جے اوہ سمجھدے نیں کہ بے جا ذاتی رکھ رکھاؤ والیاں ایہ رسماں سماج دے وچ لوکائی لئی اوکڑاں پیدا کردیاں نیں۔ جیہناں دے کارن عام طبقے دی سکھی حیاتی اجیرن بن جاندی اے۔ ایہ رسماں انسان دے سکون وچ کندھ بن جاندیاں نیں۔ ایس لئی اوہ اپنی رچنا وچ انسان نوں ایہناں فرسودہ رسماں نوں توڑ کے اگے ودھن دا جذبہ انج دان کردے پئے نیں:

توڑ دے رسماں جگ دیاں توں
رسماں دے وچ کیہ رکھیا اے (8)

اوہ معاشرے دے اوہناں لوکاں دی حقیقت نوں سامنے لیاندے نیں جیہڑے ظاہری طور تے حق سچ نوں دین ایمان تے کہندے نیں پر جدوں سچ بولن دا ویلا آؤندا اے تے اوہ سچ بولن توں گریز کردے نیں۔ جدوں کہ سچ نال حقیقی جڑت انسان نوں ہمت، طاقت تے قوت دا ایمانی جذبہ سدھی راہ اتے چلن لئی دان کردی اے۔ اوہ کڑی تنقید کردیاں لوکاں دے اندر خوف دی فضا پاروں بزدلانہ تے منافقانہ رویے نوں کھول کے بیان کردے پئے نیں۔ جیہڑے ویلے دے پرچھانویں پٹھ جدید دور دے تقاضا مطابق اپنے آپ نوں ڈھال لیندے نیں:

جیہڑے لوک سچ نوں آکھن دین ایمان
سچ کہن توں خورے کیوں اوہ ڈردے رہندے (9)

اوہ معاشرے دی اوس فضا ول وی اشارہ کردے نیں جیہدے پاروں اج دا منکھ جبر پٹھاں اپنی حیاتی گزار رہیا اے۔ جے اوہ سچ کہنا وی چاہوے تے آل دوال دے جابر لوکاں دے ڈرتوں نہیں بولدا۔ ایس طرح دے سماجی رویے دی رچنا اوہ انج کردے نیں:

کیسے لوک نیں کیسا ویلا آگیا اے ہن یارو
سچ کہنا جے چاہووی تے سچ کوئی کہن نہیں دیندا (10)

اوہ دنیا وچ محبت دے جذبیاں نوں پروان چڑھان دی گل کردے نیں تے نفرت نوں مڈھوں ختم کرن دے چاہی وان نیں۔ کیوں جے محبت ای اوہ راہ اے جیہدے ذریعے دلاں اتے حکمرانی کیتی جاسکدی اے تے حقیقت وچ جیہڑا دلاں نوں فتح کر لیندا اے اوہ ای فاتح زمانہ اے۔ اوہ صرف دو جیاں نوں متاں دین نوں ای کافی نہیں سمجھدے سگوں ذاتی اصلاح کردیاں آپ وی سدھی راہ نوں اختیار کرن دی سماجی سوچھی دیندے نیں:

دنیا وچ جے پیار ودھاؤ تے چنگا اے

مڈھ توں نفرت مار مکاؤ تے چنگا اے

لوکاں تے متاں دیندے رہندے او

آپ وی سدھی راتے آؤ تے چنگا اے (11)

لوکائی وچ پنگرن والے دوہرے معیار دے رشتے جیہڑے معاشرے وچ طبقاتی ونڈ نوں رواج دیندے نیں سماج نوں اکائی دی تھاں دو دھراں اُتلے تھلوں طبقے وچ ونڈ دے نیں۔ جیہناں پاروں لوکی دولت دے معیار نوں کھ رکھ کے رشتیاں نوں عزت دیندے نیں۔ جے معاشرے وچ کوئی غریب ہووے تے اوہدے نال رشتہ رکھن توں عذر محسوس کردے نیں۔ جس پاروں انسان دا رویہ معاشرے وچ غیر اخلاقی تے خود غرضی دے کردار دی شناخت دا سبب بن دا اے۔ کیوں جے اوہ سمجھدے نیں انسان دا ایہ خود غرضانہ رویہ سماجی ترقی دی راہ وچ رکاوٹ تے حقوق دی غیر منصفانہ تقسیم دا کارن بن دا اے۔ ایس لئی اوہ لکھدے نیں:

دولت ویکھ کے غیر وی اپنے بن جاوے

غربت پاروں رشتے سارے ٹٹ دے نیں (12)

اوہ اج دے منکھ دی نفسی حالت تے بے راہ روی دے طور طریقے اپنان والے لوکاں دی گل چھوہندے نیں تے نفس پرستی دے موجب سماجی قدراں نال کھلواڑ ہوندا پسند نہیں کردے۔ کیوں جے نفس پرستی انسان نوں گراہے پا کے دین تے اخلاقی قدراں توں دُراڑے لے جاندی اے تے عملی طور انسان پٹھے کم کرن لگ پیندا اے۔ جیہناں نال لوکائی دی حیاتی وچ انتشار پیدا ہوندا اے۔ اوہناں دی ایہ رچنا ملاحظہ ہووے:

نفس نوں گھیرا پایا نفس پرستی نے

پٹھے پاسے لایا نفس پرستی نے (13)

اوہ انسان دا نفس دے پچھے لگ کے رب دی ذات نوں بھلن دی گل کردے نیں کیوں جے انسان جدوں نفس دا کہنا مننا شروع کر دیندا اے تے فیر اوہدا ضمیر مردہ تھی ویندا اے۔ جس پاروں اوہنوں اچھائی تے برائی وچ تمیز کرنی اوکھی ہو جاندی اے تے اوہدی معاشرے وچ عزت وی گھٹ جاندی اے۔ لوک اوہنوں قدر دی نگاہ نال نہیں ویکھدے۔ اوہ ایہو جی فکر دی رچنا انج کردے نیں:

نفس دے پچھے لگ کے لوک

رب اپنے نوں بھل دے پئے نیں (14)

اوہ اک ہو رچنا وچ باطنی اصلاح ول دھیان کرانداں لکھدے نیں کہ من پلینت جو

کہوے تینوں نفس نوں اوہ کارے نہ کرن دیویں کیوں جے جدوں اوہ بے مہارا ہو جاندا اے تے
فیر ہدایت دی راہ انسان بھل جاندا اے۔ خیر تے نیکی دے رستے دی بجائے گمراہی ول ٹر پیندا
اے۔ ایس لئی اوہ انسان نوں نصیحت کردے نیں کہ اپنے من دے ویہڑے وچ شیطان نوں نہ وڑن
دیویں۔ کیوں جے اوہ انسان نوں گمراہے پا دیندا اے۔ ملاحظہ ہووے:

من پلپت کہوے جو تینوں

نفس نوں اوہ کرن نہ دیویں

اپنے دل دے ویہڑے اندر

توں شیطان وڑن نہ دیویں (15)

انسان اپنی حیاتی نوں قدرت دے فطری قوانین دے تحت بسر کرے تے اوہ دے وچ
اک حسن پایا جاندا اے جیہڑا قدرتی طور تے سماجی تنظیم دے تعمیری پہلوواں نال جوڑ دا اے۔ اوہ
حسن معاشرے دے منکھاں دی تخریبی سوچ پاروں خراب ہو جاندا اے ایس لئی اوہ معاشرے لئی
کینے، بغض تے حسد نوں دشمن سمجھدے نیں کیوں جے ایہ اوہ غیر اخلاقی قدراں نیں جیہناں نال
انسان دا کردار ای تباہ نہیں ہوندا سگوں معاشرتی قدراں دی وی بے قدری ہوندا اے۔ جیہناں دی بنا
ء اتے سماجی سطح تے اک خوف تے ڈردی فضا پیدا ہو جاندی اے۔ انسان اوہناں شیواں دی تاہنگ
پچھے پے جاندا اے جیہناں نے اوہدا ہمیشہ ساتھ نہیں دینا۔ اوہ فانی شیواں نوں حاصل کرن لئی اپنی
اصل توں دور چلا جاندا اے۔ انج دے تہذیبی شعور دا ادراک اوہناں دی ایس رچنا وچ ملدا اے:

بندہ وکھ حیاتی نوں حیاتی کولوں ڈردا

کینے، بغض، حسد ہتھوں آپ پیا اے مردا

جس نے رہنا نہیں ہمیشہ چھڈ جانا اے ساتھ

اوہدے لئی اے بندہ ویکھو کیہ کیہ اے کردا (16)

اوہ معاشرے وچ قرابت دے رشتیاں وچ تریڑاں پین دا کارن زردی حرص، لالچ تے
لوبھ نوں گرداندے نیں جیہدی وجہ توں بھائی بھائی دے نیڑے نہیں آؤندا۔ کدھرے اوہ اپنا حق
ای نہ منگ لوے۔ حقوق دی پامالی قریبی رشتیاں وچ زردے لالچ دی وجہ توں ہو رہی اے۔ ایہ
دنیاوی متاع دی کھچ انسان نوں دین توں دور کر دی اے تے اوہ لوک جیہڑے سچ دی راہ دے
پاندھی ہوندے نیں اوہ اوہناں بے دین لوکاں وچ جبری طور تے معاشرتی انتشار توں بچن لئی نبھا
کردے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا انج دے خیالاں دی ترجمانی کردی اے:

بھائی بھائی دے نیڑے نہیں آؤندازر نے کیتی دوری

بے ایماناں دے وچ رہناں ساڈی اے مجبوری (17)

اوہ معاشرے دے اوہناں لوکاں دی عکاسی کردے نیں جیہڑے ظاہری طور تے دینی وضع قطع دے مالک نیں پر باطنی رویے دے حوالے نال اوہ لوکائی دے زخماں اتے مرہم رکھن دی بجائے نمک چھڑکدے نیں۔ ایہتوں تک کہ اوہ اکھراں دے سحر نال دو جیاں دی حیاتی وی کھوہ لہندے نیں۔ اوہ عامل بے عمل نیں جیہڑے دو چار شہد سکھ لہندے نیں تے ویداں وانگوں روپ دھار کے اوہناں لفظاں دا غلط استعمال کردے نیں۔ امن دی تھاں تے سماجی تخریب کاری دا سبب بن دے نیں تے ظاہری طور تے دین دے ٹھکیدار لگدے نیں جدوں کہ اندروں سپاں وانگوں ڈس دے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل اُتے پورا اتردی دکھائی دیندی اے:

لفظاں دے نال لوکی مر دے جاندے

اج کل دے اے پیر کیہ کیہ کردے جاندے نے

باہروں دین دے ٹھکیدار لگدے نے

سپاں وانگوں اندروں لڑ دے جاندے نے (18)

اوہ انسان نوں دنیا دی رنگینی، کفر دی لالی تے چٹی چھڑی نوں ویکھ کے گراہے پین توں منع کردے نیں تے سماجی قدراں نوں روندن توں روکدے نیں۔ اوہ اخلاقی حداں وچ رہن دا ادراک سانجھا کردے نیں۔ کیوں جے انسان جتاں چر حداں وچ رہندا اے۔ اوہنوں اپنی حیثیت یاد رہندی اے۔ مٹی دا بنیا ایہ پتلا جدوں میں دی بھینٹ چڑھدا اے تے فیر اوہ معاشرتی حداں اُلانگ کے غیر اخلاقی کم کردا اے۔ ایہ غیر اخلاقی حرکتاں سماج وچ کلنک دی طرح چہدیاں نیں۔ جیہناں نوں کوئی وی باشعور انسان پسند نہیں کردا۔ ایس دی تھاویں اوہ معاشرے وچ پیار دی مٹھی خوشبو تے لوونڈن دی گل کردے نیں۔ جیہڑی نور وانگوں دلاں تے دماغاں نوں روشن کردی اے۔ اوہ انسان نوں اوہ کم کرن توں منع کردے نیں جیہڑے سماج وچ سدھی راہ اتے چلن لئی انھیری رات تے ہنیری وانگوں جھلن دا سبب بن دے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل دی ترجمانی کردی اے:

چٹی چھڑی کفر دی لالی جے کر راہ وچ آوے تیرے

حداں دے وچ رہویں توں بندیا حدوں ودھ کھل نہ جاویں

پیار دی لو مٹھی خوشبو ہو سکے تے ونڈا جاویں

کالی رات تے ہنیری وانگوں کدھرے توں وی جھل نہ جاویں (19)

اوہ معاشرے دے لوکاں نوں اکائی دی صورت وچ ویکھنا پسند کردے نیں کیوں کہ اوہ معاشرہ جیہڑا سماجی طور تے منظم نہ ہووے اوہدی معاشی ترقی دے اسباب کھیر وکھیر ہو جاندے

نیں۔ ایہدے برعکس اوہ معاشرے ترقی دی اُتج نوں اپڑدے نیں جیہڑے وحدت دی صورت وچ مل جل کے فرائض نوں سرانجام دیندے نیں۔ ایس لئی اوہ سماجی تنظیم دی صورت وچ لوکائی نوں اک دوجے دی بانہہ بلی بنن ول رجوع کرواندے نیں تے جھوٹی عزت تے ذاتی اناواں نوں چھڈ کے سچ دا پلہ پھرن دی فکر ونددے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل اُتے پورا اتردی دکھالی دیندی اے:

چھڈ کے سارے جھوٹی عزت پلہ پھڑیے سچ دا
میں تے کہنا سارے بلی ہوئے اکو جان (20)

اوہ لوکائی نوں الفت دی چھان وچ رل مل کے رہن ول دھیان کرواندے نیں تاں جے انسان سماجی قدراں نوں اپنا کے معاشرے دا چنگا فرد بن سکے۔ اوہ سمجھدے نیں کہ اک صحت مند انسان ای بے ضرر ہوندا اے تے دوجیاں دے جذبیاں دی قدر کر دے۔ اوہ فطری طور تے معاشرے نوں ربی دین سمجھدے نیں جس نوں اوہنے الفت دے پھلاں وانگ بنایا اے۔ اوہ الفت تے پیار دی خشبو وندن دی مت دیندے نیں۔ اوہناں دی ایہ رچنا گلشن دی تعمیر ول دھیان کرواندی اے:

افت والی چھاں دے تھلے رل مل بیہیے سارے
بھُل جائیے سب گلاں باتاں بن جائیے انسان
رب نے جیہڑا گلشن لایا الفت پھلاں نال
اُس گلشن دی خشبو لیئے کریئے نہ ویران (21)

اوہ ملکی دفاع دے حوالے نال وی ایچ پدھر دی سوچ رکھدے نیں تے کینہ، نفرت، دھڑے بندی تے ذات پات نوں چھڈ کے دھرتی دی حفاظت لئی جاناں دے نذرانے دین دا شعور سانجھا کردے نیں۔ کیوں جے ملی وحدت وچ ای معاشرے دی بقا دے راز مضمر ہوندے نیں اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل دی شاہدی بھر دی پئی اے:

چھڈ کے نفرت کینہ دانش چھڈ کے ذاتاں آؤ
رل کے کریئے، دھرتی لئی جاناں وی قربان (22)

اوہ سماج دے اوہناں لوکاں دی عکاسی وی کردے نیں جیہڑے معاشرے وچ انتشار دا باعث بندے نیں اوہ آپ تے سدھی راہ اتے چلدے نہیں ایہدے نال نال دوجیاں دی حیاتی وی اجیرن بنا دیندے نیں۔ اوہ نیکی تے خیر دے کم کرن والیاں نوں راہ وچوں صاف کر دیندے نیں تے جبر دے پھرے نافذ کرن دی کوشش کردے نیں۔ حق دی راہ اُتے تے چلن والیاں نوں

سچی گل وی کہن نہیں دیندے سگوں اپنے شیطانی فتنے پھیلاؤندے نیں اوہناں نے شیطاناں دے سماج وچ غلبے نوں شیطانی دور نال مشابہت دتی اے۔ کیوں جے اوہ جھوٹی گل نوں عقلی دلیلاں نال تھلے نہیں پین دیندے۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس گل دی ترجمانی کردی پئی اے:

چنگے نوں کوئی رہن نہیں دیندا
سچی گل وی کہن نہیں دیندا
ایہہ اے دور شیطاناں والا
تھلے گل نوں پین نہیں دیندا (23)

اوہ معاشرے دے لوکاں دے کردار نوں مکھ رکھ کے سماجی کچا دھروٹی تے عدم مساوات دی عکاسی کر دیاں لکھدے نیں کہ لوکاں دے معاشرے وچ منفی رویے دی وجہ توں کسے نوں دو وقت دی روٹی وی میسر نہیں تے کوئی دوجیاں دی روٹی کھوہن وچ رچھیا ہویا اے۔ اوہ حقیقت توں پردہ ہٹاندیاں واضح کردے نیں کہ کل نوں اوہ بی وڈھنا وی پوے گا جیہڑا اوہ لوکاں لئی بوند پیا اے۔ کیوں جے جیہو جی کرے اوہو جی بھرنی وی پیندی اے۔ اوہناں دی ایہ رچنا ایس پاسے مہاڑ کراندی اے:

کسے نوں روٹی لہدی نہیں
تے کوئی روٹی کھو رہیا اے
کل نوں وڈھنا پوے گا ہتھیں
جیہڑا بی کوئی بو رہیا اے (24)

اوہ معاشرے دے اوہناں ہمدرد تے غمگسار لوکاں بارے لکھدے نیں جیہڑے مشکل ویلے دوجیاں دے کم آؤندے نیں بھاویں اپنے ہون تے بھاویں پرانے۔ کجھ لوک انسان نوں مصیبت وچ اکلا چھڈ دیندے نیں پر کجھ لوکی معاشرے وچ ایہو جے وی ہوندے نیں جیہڑے مشکل سے بانہہ بن کے ساتھ نبھاندے نیں تے اوہ اوہناں دے احسان نوں ہمیشہ یاد رکھنا چاہیدا اے۔ کیوں جے اوہ سمجھدے نیں کہ احسان دا بدلہ وفاتے محبت نال ای ادا کیتا جاسکدا اے۔ اوہناں دی ایہ رچنا ملاحظہ ہووے:

سر پوے تے چھڈ دیندے نیں کیہ اپنے کیہ پرانے
رکھ احسان توں یاد اوہناں داکم جو تیرے آئے (25)

اوہناں دا تہذیبی شعور اسلامی تہذیب دیاں اخلاقی تے روحانی قدراں نال انسان نوں جڑن دی فکری دعوت دیندا اے اوہ انسان نوں رب تے رسول ﷺ دی تابعداری کرن ول ای

مہاڑ نہیں کرواندے سگوں اوہ رب تے رسول ﷺ دے شرعی حکماں دی پیروی کرن دا گیان وی سانجھا کر دے نیں تاں جے انسان حکم عدولی کر کے شیطان دا چیلہ نہ بن جاوے۔ ذرا گوہ نال ویکھیئے تے پتہ چلدا اے کہ اوہناں نے انسان دی کامیابی تے نجات دے راز نوں وی ایس شعر راہیں بیان کر دتا اے:

رب تے آقا ﷺ دی گل منیئے کریئے نہ انکار
رب دی کر کے نا فرمائی بنیئے نہ شیطان (26)

مکدی گل ایہ کہ شہباز دانش دا تہذیبی شعور انسان دی ظاہری تے باطنی تربیت دا اک مکمل لائحہ عمل وضع کر دیا اے۔ جیہڑا کہ لوکاں نوں پیار، محبت تے آپسی بھائی چارے دا درس دیون دے نال نال صبر تے قناعت نوں عملی طور تے اختیار کرن دا دراک وی دان کر دتا اے۔ جتھوں انسان نوں نفس پرستی دی بجائے سدھی راہ اتے ٹرن دا گیان وی ملدا اے۔ لوکاں دے دکھ درد نوں سانجھا کر کے معاشرے دا کارآمد رکن بنن دی دل وچ سدھر پیدا کر دتا اے تے جیہڑا معاشرے دی بھلائی تے خیر لئی کم کرن دا جذبہ فراہم کر کے اخلاقی قدراں نال وی انسان نوں جوڑ دتا اے۔ ایس توں وکھ انسان دے دل وچ یقین دا نور پیدا کر دتا اے کہ معاشرے وچ عدل، مساوات، سچ تے ایثار جیہیاں اخلاقی قدراں دے فروغ نال ای ترقی ول ودھیا جاسکدا اے تے جوٹھ، لالچ، دھوکہ دہی، خود غرضی، احسان فراموشی، نفرت، حسد، مادی تے نفسانی خواہشاں دی پیروی نال ای معاشرے دا امن و سکون برباد ہوندا اے۔ اوہناں دی شاعری انسان دے اخلاقی سدھار دا پر بندھ ای نہیں کر دی سگوں پر امن معاشرہ قائم کرن دے رہنما اصول و ضوابط وی وضع کر دی وکھالی دیتی اے۔

References:

- * Ph.D. Punjabi Research Scholar.
- ** Assistant Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- 1. PILAC Dictionary- Doji Jild “Paity tu Thay” (Lahore: PILAC, 2018) 1791.
- 2. Nafees Iqbal Dr- Tehzibi sha'uur (Lahore: Sang e Meel Publications, 2017) 12.
- 3. Muhammad ayub- shahbaz Danish Shaksyat, Fikar tay fun (Narowal: Ameer e adab Society, 2020) 71.

4. Shahbaz Danish- Shenshah (Narowal: Ameer e adab Society, 2019)79.
5. Naveed Shahzad Dr, Shalok Farid: Matni Mutalia (Lahore: Institute of Punjabi & Cultural Studies Punjab University,2023)117.
6. Shahbaz Danish- Shenshah (Narowal: Ameer e adab Society,2019)99.
7. As above, 100.
8. As above, 108.
9. Shahbaz Danish- Murshad day Hath Door (Narowal: Ameer e adab Society, 2012)65.
10. As Above, 48.
11. As Above, 92.
12. As Above, 41.
13. As Above, 96.
14. As Above, 120.
15. Shahbaz Danish- Murshad Noor Elaha Da Jappay (Narowal: Ameer e adab Society, 2019)107.
16. As Above, 92.
17. As Above, 101.
18. As Above, 114.
19. As Above, 133.
20. As Above, 164.
21. As Above, 165.
22. As above, 165
23. Shahbaz Danish- Main wich Main Na ko (Narowal:Ameer e adab Society, 2021)51.
24. As Above, 60.
25. As Above, 135.
26. Shahbaz Danish- Murshad Noor Elaha Da Jappay (Narowal: Ameer e adab Society, 2019)165.